

Миңбаева К.

**ТОГОЛОК МОЛДОНУН ПОЭМАЛАРЫ МЕНЕН ТАМСИЛДЕРИНДЕ
БАЛДАРДЫ АКЫЛ-ЭСТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫНЫН БЕРИЛИШИ
ЖАНА АЛАРДЫ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН МААНИСИ**

К. Минбаева

**ИЗУЧЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПОЭМ И БАСНЕЙ ТОГОЛОКА МОЛДО
В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ РАЗУМУ**

К. Minbaeva

**THE STUDY AND THE VALUE OF POEMS AND FABLES, TOGOLOK
MOLDO, IN TEACHING CHILDREN TO REASON**

УДК: 31.25.32

Улуттук балдар адабиятыбыздын бүгүнкү өнүккөн бийиктигине жеткирген акын-жазуучуларыбыз Ш.Бейшеналиев, А.Кадыров, Т.Кожомбердиев, Т.Самудинов, М.Жангазиев, А.Осмонов, Б.Асаналиев, К.Жунушев, С.Рысбаев жана башкалар экендиги талашсыз. Алар өздөрүнүн аңгеме-жомоктору, ыр-уламыштары менен балдар адабиятыбыздын көрөңгөсүн көбөйтүп, китеп текчелерибиздин көркүн чыгарып келди десек жаңылышпайбыз.

Албетте алардын чыгармалары тууралуу бир катар изилдөөлөр жазылып, китептер макалалар жарыяланып келет. Адабиятчылар М.Сулайманов, М.Түлөгабылов, педагог окумуштуулар С.Рысбаев менен А.Муратовдор балдар адабиятыбыздын өнүгүшүнө атайын көз салып, балдар чыгармаларындагы мыкты көркөм туундуларга жана педагогикалык идеяларга атайын баа берип келишүүдө.

Биз азыр балдар акындарынын чыгармаларындагы баланы акыл-эстүлүккө багыттоо идеялары кантип чечилгендигине токтотолу. Бул идеялар албетте, Тоголок Молдонун поэмаларында жана тамсилдеринде айрыкча чыгалдырылгандыгы белгилүү.

Акын Тоголок Молдо аталган проблеманы камтыган бир нече белгилүү чыгармалары жазып калтырды. Атап айтканда, «Кемчонтой», «Телибай тентек», «Абышка менен кемпирдин көмөчү» аттуу поэмалары жана «Бөдөнөнүн түлкүнү алдагы», «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсилдери буга мисал болот.

Тоголок Молдонун атактуу «Кемчонтою» эмнеси менен баалуу? Анын баалуулугу ушунда-улуттун бала тарбиясында баланы акыл-эстүлүккө жаштайынан тарта билим аркылуу калыптандыруунун эң сонун мисалын эталондуулукка чейин жеткиргендиги, улуттук балдар адабиятыбызда кайталангыс үлгү образды түзүп тургандыгы.

Кемчонтойдун образынан калышпаган дагы бир чыгармасы «Телибай тентек» поэмасы болуп саналат. Аталган поэмасындагы тентек Телибай Кемчонтойдун уландысы, анык акыл-эстүү болууга үндөгөн үлгү образды чагылдырган образ. Андагы

Телибай да билими гана эмес, акыл-эси өсүп жетпеген, адам баласына тийиштүү акыл-парасаты жетишсиз, ары тентек, ары өз оюндагысын жасаган, иретсиз ойлоногон, эң жөнөкөй нерсе-ата-энеге, бир тууганга орундуу, акыл-эстүү мамиле жасаганга жарабаган бирмакулук сыяктанган пендезаттын типтүү образын элестетип турат.

Поэманын мазмунуна кайрылалы. Анда эркек баласы жок жүрүп, «куу баш» өтөмбү» – деп кейип жүргөн Дадаңбай аттуу киши акыры эңсегенине жетип, жашы өткөн кезде бир эркек балалуу болот. Жалгыз эркек баласын каалаганындай коюп, чексиз эркелетип жүрүп, ошонун кесепетинен улам, ал улуунун сөзүн укпаган, сыйлабаган, адеби жок, акылы кем болуп чоңоет.

Ал тууралуу акын мындай деп жазат:

«Эр жеткенде Телибай,

Акылы жок жан болду.

Балам жинди болду – деп,

Дадаңбай буга дал болду. (Кыргыз акын-жазуучулары-балдарга, окуу хрестоматиясы, 1-том, Б., 2010, 38-б.)

Айласы кеткен Дадаңай «молдого берип окутсам, жиндилги калар, тентектиги жоголсо, бир күнү тилимди алар» деген ой менен, молдого алпарат. Дадаңбай молдого барып, баланын бузуку иштерди көп жазап, ишти бүлдүрүп, жанын күйдүрүп жүргөнүн айтып, жакшылап тарбиялап, тентектигин тыйып берүүсүн суранат. Бирок анын тилеги ишке ашпайт. Телибай молдонун да тилин албайт, анын айласын кетирет, дептерлерин тытат, айтканын укпайт, аны да жадатат. Бир күнү айласы кеткен молдо аны үйүнө кубалайт.

Ошол кезде окуя кайрадан чиеленип, анык көйгөй эми башталганын акын мындай деп улантат: көрсө ошол кезде карып калган Дадаңбайды ажал тооруп, бир канча күн ооруп жатып, кош айтышат. Үйдө жалгыз энеси акылсыз баласы менен калат. Жакыр болсо, оокаты жок болсо, карыган кемпири ишенген баласы Телибайга иш тапшырып отурганы:

Телибайдын энеси

«Балам-деп буга кеп айтат:

«Атаң өлдү-деп айтат.

Кепин кылар матаң жок,

Кантип муну көмөбүз,
Мындан жаман капаң жок.

Конокко соер коюң жок,
Эчтеке менен оюң жок...» (аталган китеп, 39-б.)

Албетте, эркек баланын милдети да ушул эмеспи, атасын жерге коюп, артынан ариетин кылып, ырасмилерин жасашы керек. Ушул милдетти эми Телибай аткара алар бекен? Апасынын тапшырган ишин дурустап жасаар бекен?

Апасынын тапшыруусу боюнча ал турмушка чыккан эжесинин үйүнө келет, «Арманың барбы, эжеке, атаң өлдү» деп айтып, эжесине атасынын өлгөнүн, осол сөз менен угузат. Акылы болбосо, ошо да. Кейип-кепчиген эжеси атасын коюуга кам көрүп, союшуна коюн, челпегине унун, кепинине кездемесин айбай бере турган болот. Кармай тур-беп баласын берип, эжеси коюн сааганы кетет баласын Телибайга карматып.

Телибай ошондо андан беш бетер осол, акылсыз иш жасайт: бала Телибай алганда эле ыйлайт, эмнеге ыйлап жатат – деген ой менен ал баланын башын сыйпалайт. Ката элек эмгегин баамдайт. Былкылдаган эмгегин ириңдеп кеткен жара-турбайбы деген акылсыз Телибай аны бекер ыйлап жатпаптыр – деп, кам көргөн киши өңдөнүп, мээсин чукуп алып таштап, кичинекей наристени өлтүрүп таштайт.

Ушуну менен акын Тоголок Молдо адамдын эң эле акылсыздыгынын бир белгиси катары мына ушундай далил менен сүрөттөйт. Телибайды көмүүгө керектүүлөрдү берип, акылсыз инисин үйүнө кубалайт эжеси.

Телибайдын акылсыздыгынын чеги жок экенин автор эми дагы да булар менен далилдейт. Карабайсынарбы, жолдо келатып, Телибай коюн «кудайдын ити» карышкыр менен жарыштырып, кимиси күлүк экен – деп сынагысы келип, талаага кое берди. Бул-бир. Экинчиси, андан бери келатып, жол боюндагы булакты көрүп, «кудайымдын казаны куру эле кайнап жаткан тура» – деп, колунадагы челпектик унду ага бүт бойдон куюп туруп кете берди. Аны менен эле бүтүп калбай, жыртышка деген матасын жол боюнда шамалга башын ийген камыштарга «кудайымдын келиндери бүркөнчүгү жок эле жүгүнүп жаткан экен» – деп, айрып-айрып жер жайнаган камыштын баштарына байлап кете берет. Андан ары ал келесоо Телибай, атасын көмүү менен иши жок, энесинин абалын билүү оюнда жок, талаалап кетип калганы...

Ошондо мунунбашка агалары: «Бул Телтибай оңбойт – деп, дегеле адам болбойт – деп, жанына чакырып алып, мындан кутулуунун жолун издешет. «Тоого барып, алтын томкоруп, бай болобуз» – деп ээрчитип алышып, ташты кызарта ысытып тоголо тушат да, мунун анык акылы жок экенин көргүлөрү келет. Телибай болсо:

«Таш барып түзгө жеткенде,
Басып калды кучактап,
Териси ташка жабышты,
Тентектин эбин табышты.

Ыйкыйасаң-ыйкыйа,

Чыйкыйасаң-чыйкыйа-(аталган китеп, 40-бет) деп, ысыган ташка куйкаланып өлөт. Ошентип, атасы да тарбиялай албаган, молдо да билим берип акыл үйрөтө албаган, коомго керексиз акылы жок Телибайдан бир туугандары ушинтип кутулушат.

Поэманын темасы, материалынын мазмуну ар качан эскирбеген, тарбиянын түбөлүктүү темасын камтып тупгандыгы менен айрыкча баалуу. Бул мурда да, бүгүн да, эртең да актуалдуулугун жоготпогон тарбиялык таасири күчтүү чыгарма бойдона улуттук балдар адабиятыбызда өз ордун ээлеп кала берери шексиз.

Акылдын жаш адамга да, кары адамга да керектигин, анын негизги жашоо куралы экендигин эске салган «Абышка-кемпирдин көмөчү» поэмасы да мындан кем эмес тарбиялык күчкө эгедер.

Бул поэманын каармандары, анын ичинде, өзгөчө ачуулуу кемпир кадимки А.Пушкиндин «Балыкчы жана алтын балык тууралуу» жомогундагы кесирлүү кемпирди эске салат. Андагы тили заар, пейили тар, ачуулуу кемпир Тоголок Молдонун аталган поэмасындагы кемпирге кыйла терс сапаттары жана кыял-жоруктары менен окшош, типтүү карман. Экөөндө тең кемпирлер кесирлүү, абышкаларын адам катары санашпайт, күндө урушуп, абышкасын бицлеп алат, алдында турган оокаттарын дурустап жасай алышпайт, бар турган оокаттарынын баркына жеталышпайт, колундагы ырыскыларын көтөрө алышпайт, акырында бактысынан ажырап отуруп калышат.

Акыл-эстүү болууга ар кимди үндөгөн, акыл-айланын да ар качан керектигин эске салган акындын дагы бир чыгармасы – «Бөдөнөнүн түлкүнү адаганы» аттуу тамсили. Мында да, өз ырыскысынан аңкоолугунан улам айрылары жана акылдуу жана айла-амалдуу жан кандай гана шарттан болсо да кутулуп чыгууга мүмкүндүгүн, ал үчүн эң негизгиси-акыл керек экенин дагы бир ирет ырастайт акын.

Анда оозуна тиштеп алган ырыскысы-бөдөнөдөн кесирлүү түлкү кантип айрылды? Байкап көрөлү. Түлкүнүн оозунда, курч азуусуна туш келип, өлөрүн санап калган бөдөнө акыл ойлогонго жетишкенин кара. «Арзымды уккун, түлкү аке, жесен да, адалдап же – деп, алтыга чейин санаткысы келет. Канчалык куу болсо да, эч кимге алданбаган түлкү ушул жолу акылдуу бөдөнөгө алданат, т.а. куулук канчалык күчтүү болсо да, бир күнү акылга жеңилет-деген элдик накылды эске салат.

Макул – деп түлкү ынады,

Санамакка чыдады...

«Бир» десе, түлкү «бир» деди,

«Эки» десе, «эки» деп,

«Үч» десе, түлкү «үч» деди... Акырында, «акылдын анты алты эле» деп, бөдөнө «алты» дегенде, түлкү да «алты» деп оозун ачканда, бөдөнө «быррр» эте түлкүнүн азуусунан кутулуп, оозунан учуп чыгып кетет... «Оозунан алдарган» деген элдик сөз – дал ушунун өзү. Албетте, оозундагы

ырыскысынан аңкоо гана алдырат. Ал үчүн акылдын күчү керек жана ал жеңип чыгат. Мында да дал ошондой болот.

Ушундай эле, айткан сөзүнө тура албаган, жалкоо, өз оокатын тыңдап кыла албаган, утурумдук өткөргөн күнү менен ыраазы болуп жүрө берген, акылы чолок адамдын образын берген «Иттин доолдай тиктирем» деген аттуу тамсили да акын Тоголок Молдонун канчалык күчтүү элдик педагог экенин, андагы кышында үшүп кыйналганда «Жаз келгенде чыгынып туруп бир суук өткүс доолдай тиктирип албасамбы» деп кыялданганы, бирок жаз келип күн жылыганда, кышында үшүп-тоңгонун унутуп, жыргап-куунап жайлоодо жүрүп, эч кандай иш кылбай, баягы эле жалкоолугунун айынан турмушун оңой албаганы – тамсилдин негизги тарбиялык маани-маңызын ачып берет.

Демек, акын, элдик педагог Тоголок Молдо

мына ушундай поэмалары тамсилдеринде, алардын оң жана терс каармандары менен баланы акыл-эстүү болууга, ыймандуу жүрүм-турумга ээ болууга чакырат. Анын мындай каармандары балдарга үлгү болуу менен, элдик тарбия-таалим берелик тарбиялык чоң күчкө качан болсун эгедер.

Адабияттар:

1. Тоголок Молдо, 1-2-том, Ф., 1983-ж.
2. Кыргыз акын-жазуучулары-балдарга, окуу хрестоматиясы, 1-том, Б., 2010, 38-б.
3. А.Муратов, К.Исаков, Кыргыз балдар адабияты, б., 2013-ж.
4. М.Сулайманов, Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы, Ф., 1982-ж.
5. М.Түлөгабылов, Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы, Ф., 1989-ж.

Рецензент: д.пед.н., профессор Турдугулов А.